
ŞEHBENDER RAPORLARINA GÖRE 19. YÜZYIL ve 20. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDEN DIŞARIYA GÖÇLER*

Berivan Sultan DUMAN**

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR***

ÖZET

Osmanlı Devleti'nden başta Kuzey ve Güney Amerika olmak üzere yabancı ülkelere yoğun göçlerin yaşandığı bilinmektedir. Amerika'ya ilk göçler 1820'li yıllarda başlamış ve 1860'larda ivme kazanmıştır. Osmanlı topraklarından Amerika'ya göçlerin özellikle Beyrut, Suriye, Halep, Cebel-i Lübnan, Kudüs ve komşu bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak Osmanlı sadece doğu bölgesindeki bu topraklardan değil Anadolu, İşkodra, Yanya gibi Balkan topraklarından da dış göç vermiştir. Göç edenlerin çoğunluğu başlangıçta Gayrimüslim tebaadan oluşurken ilerleyen süreçlerde Müslüman tebaa da bu göç dalgasına katılmıştır. Bu göçlerin temelinde başta ekonomik olmakla birlikte askerlik hizmetinden kaçmak, daha fazla para kazanmak veya sadece yeni yerler keşfetmek arzularının yattığını görmek mümkündür. Çeşitli sebeplerle gittikçe hız kazanan dış göçler karşısında Osmanlı Devleti, şehbenderler vasıtasıyla birtakım önlemler almıştır. Alınan önlemlere rağmen geri dönüş sağlanamadığında ise şehbenderlerce görev mahallindeki Osmanlı tebaasının durumu yakından takip edilmiştir. Bu nedenle göç etmiş Osmanlı tebaasıyla ilgili en sağlam bilgilere ikamet mahallindeki şehbenderlerden veya şehbender raporlarından ulaşılabilmektedir. Zira şehbenderler görev mahallindeki tebaanın her türlü haklarını korumak ve hukuki işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Arşivi'nden 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait şehbender raporları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nden yabancı topraklara yapılan göçler ve bunların Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerine bir inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Göç, Dış Göç, Şehbender, Şehbender Raporları.

EMIGRATIONS FROM THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY AND THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY ACCORDING TO THE ŞEHBENDER REPORTS

ABSTRACT

It's known that there was intense migration from the Ottoman Empire to foreign countries, particularly North and South America. The first migrations to America started in the 1820s and accelerated in the 1860s. It's seen that the migration from Ottoman Empire territories to America was particularly concentrated in Beirut, Syria, Halab, Lebanon, Jerusalem, and neighboring regions. However, the Ottomans not only emigrated from those lands from the eastern regions but also from Balkan territories such as İşkodra and Yanya. While the majority of immigrants consisted of non-Muslim vassals at the beginning, Muslim

* Bu makale Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR'ın danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

** Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, dumanberivan@outlook.com, <https://orcid.org/0000-0003-3275-4854>.

*** Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hbayraktar27@hotmail.com.

vassals also joined this migration movement in the following process. It's possible to observe the reasons that lie at the bottom of migration are blowing military service off, earning more money, or desire to explore new places in addition to the mainly economic problems. The Ottoman Empire took a set of precautions against the emigration that was ever-increasing for various reasons by the Sehbenders. When the returns couldn't be ensured despite the measures, the situation of the Ottoman vassal was closely followed by Sehbenders whose duties were their own spots. For this reason, the most reliable information about the emigrated Ottoman vassal can be obtained from the sehbender reports of sehbenders whose sites of residence. Because Sehbenders had been assigned to protect all kinds of rights and to carry on the legal affairs of the vassal who was on the spot of duty of Sehbenders. In this context, an examination of emigrations from the Ottoman Empire to foreign lands and their effects on the Ottoman Empire will be held in line with Sehbender reports from the Ottoman archives that belong to the 19th and first quarter of 20th centuries.

Keywords: Ottoman State, Migration, Emigration, Sehbender, Sehbender Reports.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde şebender tayinleri 18. yüzyılda başlatılan modern diplomasiye geçiş adımlarıyla paralellik göstermektedir. Batı'ya nispetle geç başlatılan şebender tayinleri bazı dönemlerde sekteye uğramış ise de 1836 Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla birlikte tekrar başlamıştır. Osmanlı Devleti 19. yüzyıl sonlarına kadar Batı literatüründe konsolosluk ve kançılıryaya karşılık gelen şebenderlik kavramını kullanmıştır. Başlangıçta tüccarlar arasındaki itilafli konuları çözmek amacıyla görevlendirilen şebenderler, 19. yüzyılda modern diplomasi usullerinin kabul edilmesiyle birlikte konsolosluk kurumuna dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nde şebenderlik faaliyetleri iki döneme ayırarak incelemek mümkündür. İlk faaliyetler Sultan III. Selim'in modern kurumlar oluşturmak adına başlattığı tarih olan 1789 ile 1821 Rum İsyanı sonucunda Sultan II. Mahmud'un diplomatik temsilciliklerini askıya aldığı dönemdir. Bu dönem şebender tayinlerinin askıya alınmasının sebebi ise 1821 Rum isyanı sonucundan Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere karşı duyulan güvensizliktir. Sultan II. Mahmud bu güvensizlik nedeniyle Hariciye kadrosunu Müslümanlar lehine çevirmek istemiştir. Ancak bu hedefe şebenderlik kurumunun ulaştığını söylemek mümkün değildir. Zira 20. yüzyıl başlarında hala şebenderliklerde Gayrimüslim memur oranı Müslümanlara göre oldukça fazladır. İkinci ise Hariciye Nezareti'nin kurulduğu 1836 tarihiyle başlayarak devletin yıkılışına kadar kesintisiz devam ettiği dönemdir.¹ Şebenderliğin, görev ve sorumluluklarının tayin ve tespiti yapılarak kurumsal bir nitelik kazanması ise ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir.²

¹ İbrahim Savaş, "Konsolos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt (C.) 26, Ankara 2002, Sayfa Aralığı (ss.) 179-180; Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, ss. 353-354.

² Emre Gör, "1881 Tarihli Şebenderler Nizamnamesi Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. 2, Sayı (S.) 1, Mayıs 2019, ss.73-74; Osmanlı Devleti'ni yurtdışı temsilciliklerinden biri olan şebenderlerle ilgili ilk nizâmname Sultan II. Abdülhamid döneminde yayımlanmıştır. 1881 tarihli bu nizâmname ile şebenderlerin görev, sorumluluk ve haklarına dair yasal bir düzenleme getirilmiştir. Temelde muvazzaf ve fahri olmak üzere ikiye ayrılan şebenderler kendi içlerinde de başşebenderler, şebender, vekil ve kançılıryaya olmak üzere üç sınıfa ayrılmış. Fahri ve muvazzaf statüsündekiler birbirinden farklı olmak üzere şebenderlerin seçimleri, tayinleri, özlük hakları, maaşları ve cezalarıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Kurumun ortaya çıkışı

Şehbenderlikler bölgedeki sefaretlere, eğer sefaret yok ise direkt olarak Hariciye Nezareti'ne bağlanmıştır. Şehbender görev mahallindeki Osmanlı tebaasının noterlik işlerine ait doğum, ölüm, nikâh işlemleri; pasaport ve vize işlemlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca şehbenderlere görev mahallindeki neşriyatları takip etmek, yardım defterleri açmak ve yardım toplamak, yabancı devlet nezdinde Osmanlı Devleti'nin prestijini ve çıkarlarını korumak, ticari ve siyasi açıdan iki devlet arasındaki ilişkileri sıcak tutmak gibi birçok yetki verilmiştir.³ Son tahlilde başlangıçta ekonomik kararlarla sınırlandırılan şehbenderler Sultan II. Abdülhamid döneminde askeri ve siyasi yetkilerle de donatıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin dışarıdaki gözü ve kulağı olan şehbenderliklerin sayıları dış göçlerle birlikte artış göstermiştir. Bu nedenle, Osmanlı tebaasından olan göçmenlerin ne tür hizmetlerde buldukları ve nasıl bir hayat yaşadıkları hakkında en doğru bilgilere şehbenderler üzerinden ulaşılmaktadır. Bu bağlamda zengin bilgiler içeren şehbender raporları çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Söz konusu bu raporlarla, mevcut çalışmalara ek olarak Osmanlı topraklarından yabancı ülkelere doğru gerçekleştirilen göçlerle ilgili farklı bir yorum geliştirmek istenmiştir.

Göç

Kişilerin geçici veya kalıcı olmak üzere buldukları bölgeden ayrılarak yeni yaşam yerlerine doğru yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketi neden ve sonuçlarıyla birlikte incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda göç bir olgudur ve tarih boyunca toplumların “sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yapılarını” etkilemiştir.⁴ Bu nedenle göç kavramı her disiplin tarafından farklı yorumlanmıştır. Ancak göçü genel olarak “ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” şeklinde tanımlamak mümkündür.⁵ Sosyal bilimciler tarafından “ilkel, zoraki, yönlendirilen, serbest ve kitlesel” başlıkları altında incelenen göç temelde iç ve dış göç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁶ Nitekim bu çalışmada dış göç kavramı esas alınmıştır. Dış göç ise ülkeler arası yasal veya yasadışı yollarla yapılan coğrafi hareketler olarak tanımlanmaktadır.⁷

İnsanoğlunun göç etme eğiliminin nedenlerine bakıldığında ise tarihte dönemsel olarak farklılıklar göstermektedir. Tarihin ilk dönemlerinde insanoğlu doğa olaylarından kaçmayı, ihtiyaç hiyerarşisinin temelini oluşturan daha güvenli ve verimli yaşam alanları bulmayı amaçlanmıştır. Yerleşik hayata geçilmesiyle ve ilerleyen tarihte teknoloji alanındaki

ve gelişimine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Akpınar, “Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E., Sivas 2001.

³ Gör, a.g.m., ss.78-90.

⁴ Ayla Tuzcu, Kerime Bademli, “Göçün Psikososyal Boyutu”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C.6, S.1, 2014, ss.56-57.

⁵ “Göç”, *Türk Tarih Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>.

⁶ Belgin Oral, Fevziye Çetinkaya, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Göç, Tanımı, Nedenleri ve Göç Kuralları”, *Türkiye Klinikleri*, C. 3, S. 1, 2017, s.3; Salih Aydemir, Mehmet Cem Şahin, “Tek Tanrılı Dinlerde Göç Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Göç Teorileri Açısından Bir Analiz”, *Journal of Islamic Research*, C.28, S.3, 2017, s.360.

⁷ Ertuğrul Güreşçi, “Ortak ve Farklı Yönleriyle İç ve Dış Göçler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43, Nisan 2016, s.1059.

gelişmelerle insanoğlu, ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve etnik çatışmalar nedeniyle göç etme eyleminde bulunmuştur.⁸

Her dönem ve her toplumda farklılık gösteren göç olgusu üzerine araştırmacılar farklı kuramlar geliştirmiştir. Bunlardan biri ise Bağımlılık Okulu düşünürleri tarafından ortaya atılan “*merkez ve çevre kuramıdır*”. Kurama göre göçler az gelişmiş ülkelerden kapitalist ekonomiye sahip Batı ülkelerine doğru gerçekleşmektedir. Bu tip göç hareketleri, göçmenler için yeni iş imkânı sağlarken Batı için ise ucuz iş gücü kaynağını oluşturmaktadır. İlk bakışta kuramın tek taraflı bir bağımlılıktan söz ettiği düşünülebilir, ancak burada karşılıklı bir bağımlılığın söz konusu olduğu söylenmektedir. Buna göre Batı’nın bağımlılığı, ucuz işgücü ve yeni pazar arayışıdır. Bu kuram ekonomik tabanlı göç hareketleri için söylemek daha doğru olacaktır ki “*merkez ve çevre kuramı*”⁹ bu çalışma için uygun düşmektedir.¹⁰ Zira çalışmanın sınırlarını oluşturan tarih aralığında Osmanlı topraklarından yabancı memleketlere yapılan göçlerin ortak özelliği ağırlıklı olarak ekonomik tabanlı olduğu görülmektedir. Bu yorumu, söz konusu dönemde en sık göç veren bölge olarak Suriye ve Lübnan örnekleriyle desteklemek mümkündür. Zira taşlık arazilere sahip olan Lübnan bölgesinin halkı geçimini tarımsal faaliyetler üzerinden sağlaması oldukça güçtür. Engebeli arazilerde de verimi yükseltmek ve üretimi artırmak için Osmanlı Devleti, Batı’daki modern usulleri ziraatta uygulamaya çalışsa da bölgedeki aşiretlerin tecavüzlerine engel olamamıştır. Bu bağlamda bir taraftan geçim sıkıntısı diğer taraftan güvenlik sorunu çeken bölge halkı yeni topraklara gönüllü veya gönülsüz olarak göç etme yolunu seçmiştir.¹¹

19. yüzyılda kendini gösteren yoğun dış göç hareketi Osmanlı Devleti’ne has bir durum değildir. 19. yüzyılın ikinci çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında dünyada yaklaşık olarak 46 milyon insan farklı nedenlerle farklı bölgelere göç ettiği bilinmektedir. Bu bölgelerden biri olan Amerika’ya Osmanlı topraklarından ilk göçler 1821 yılında gerçekleşmiş ve bu göçler 1860 yılından itibaren hız kazanmıştır. Nitekim Anadolu ve Suriye bölgelerinden Amerika’ya 1869-1875 yılları arasında 16 kişi göç ederken 1886-1890 yıllarında 2215 kişi göç etmiştir. Tabii bu rakamlarda ilerleyen süreçlerde artış gözlemlenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti’nden Amerika’ya göç edenlerin sayısı 20.000 iken 20. yüzyıl başlarında sadece Cebel-i Lübnan’dan 100.000’den fazla kişinin Amerika’ya göç ettiği bilinmektedir. Bazı çalışmalarda ise 1869-1915 yılları arasında 178.712 kişinin, kimi çalışmalarda ise 1860-1914 yılları arasında 1.200.000 kişinin Amerika’ya göç

⁸ Tuzcu, Bademli, *adı geçen makale (a.g.m.)*, ss.57-58.

⁹ Merkez çevre kuramının savunucuları gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler olmak üzere dünyayı ikiye ayırmışlardır. Göç hareketi az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere yani çevreden merkeze doğru gerçekleşmektedir. Bağımlılık Okulu, bağımlılığın tek taraflı olduğunu, yani az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlı olduğunu savunmaktadır. Çevrenin merkeze olan bağımlılığı kolonyal dönemi işaret ederken günümüzde bu sistem neo-kolonyal veya çok uluslu şirketler üzerinden devam ettiği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydemir, Şahin, *a.g.m.*; Doğu Ergil, “Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 2, 1974.

¹⁰ Şahin, *a.g.m.*, s.366.

¹¹ Özcan Kılıç, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nden Latin Amerika’ya Göç Hareketi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, ss.30-31.

ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca 1.200.000 göçmenin 600.000'i Suriye ve Cebel-i Lübnan bölgesinden olduğu belirtilmiştir.¹²

Şehbender Raporlarında Osmanlı Devleti'nden Yabancı Topraklara Göçler

Endüstri alanındaki gelişmelere paralel olarak ulaşım imkânının da gelişim göstermesi birçok insanın Avrupa'nın içlerine, Kuzey ve Güney Amerika'ya doğru daha kolay göç etmesine sebep olmuştur.¹³ Göçlerin gittikçe yoğunlaşması Latin Amerika'da yaşayan Osmanlıların, etnik bir kimliği işaret eden "El Turcolar" olarak anılmasına neden olmuştur. Bu bölgelere başlangıçta Osmanlı Devleti'nden yoğun bir Arap göçü başlamıştır. Bölgeye ilk göç edenler dini veya mezhebi ayırt edilmeksizin Güney Amerika tarafından istenmeyen göçmenler durumundadır. Bunun sebebi ise dış dünyada Osmanlı Devleti lehine propagandalar yürütülmesi ve göçmenlerin endüstri alanında tecrübesiz olmalarıdır. Fakat 21. yüzyıla gelindiğinde "El Turco" olarak adlandırılan bu göçmenler ticari faaliyetlerle zenginleşerek mahalli kültüre ayak uydurmaya başlamıştır. Öyle ki "El Turcolar" Güney Amerika ülkelerinde önemli mevkilere kadar yükselmeyi başarmıştır.¹⁴

Amerika'ya göç eden muhacirler New York Şehbenderliğince iki kısma ayrılmaktadır. Bunların bir kısmı Ermeniler iken diğer kısmının ise Suriyeli olduğu belirtilmektedir. Ayrıca göçmenlerin hepsi Hristiyan olsalar da Suriyeli muhacirler Ermenilerden fazla durumdadır. Ermeniler genelde Harput, Batum ve Diyarbekir'den hicret ederken Suriyeliler ise Cebel-i Lübnan, Kudüs-i Şerif ve Trablus'tan hicret etmişlerdir. Ayrıca muhacirler arasından Suriyeliler bir gün memleketlerine geri dönmek üzere Amerika'da bulunurken Ermeniler işlerinin yolunda gittiğini görünce Amerikan tabiiyetine dâhil olduğu bilinmektedir.¹⁵

Yabancı dünyaya göç edenlerin sayısında yaşanan artış sonucunda Osmanlı tebaasının yoğun olduğu bölgelerdeki ikamet edenlerle ilgili olarak devlet şehbenderliklerce birtakım girişimlerde bulunmak durumunda kalmıştır. Hali hazırda şehbenderler görev mahallindeki Osmanlı tebaasını gerek yabancı devlet nezdinde gerekse yerli halk veya yerli tüccara karşısında hukuki haklarını korumakla görevlendirilmiştir.¹⁶ Nitekim 1908 yılında büyük bir bölümünün Osmanlı tebaasından Suriyeli olduğu bilinen yaklaşık 150.000 kişinin Güney Amerika'nın çeşitli bölgelerinde yaşadığı bilinmektedir. Bunlardan 60.000'i Brezilya'da, 30.000'i Arjantin'de, 22.000'i Meksika'da, 8.000'i Uruguay'da, diğerleri de Peru ve Kolombiya'da ise yüzlerce Osmanlı tebaası ikamet etmektedir. Dolayısıyla bölgede mukim Osmanlı tebaasının çok olması ve buradaki tebaanın haklarını himaye edebilmek için

¹² Hamdi Genç, İ. Murat Bozkurt, "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 28, S. 1, 2010, s. 72-73; Kemal Karpat, "Câliye", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.35.

¹³ Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 17, Güz 2016, s.69.

¹⁴ Fatih Fuat Tuncer, Metin Zengin, "Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika'ya Yapılan Göçler ve Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 70, Nisan 2020, s.310.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO]*, 116/105.

¹⁶ Gör, a.g.m., s.73.

Meksika, Arjantin, Uruguay, Peru, Kolombiya ve Şili’de fahri birer şebender tayin edilmesi ihtiyaç haline gelmiştir.¹⁷

Amerika kıtası dışında Osmanlı’nın yoğun göç verdiği bölgelerden biri de Sırbistan’dır. 15. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarına katılan Sırbistan, Rusya’nın da desteğini alarak 1804 yılında başlattığı isyan hareketleriyle bağımsızlığa giden yolu açmıştır. 1829 Edirne Antlaşması’yla özerk statü kazanan Sırbistan, Osmanlı Devletini her açıdan zora sokan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda bağımsızlığını elde etmiştir.¹⁸ Sırbistan’ın bağımsızlığa giden yolu Osmanlı Devleti için oldukça sıkıntılı bir dönem olmakla birlikte çalışmanın sınırları gereği konunun derinliğine girilmemiştir. Sırbistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Sultan II. Abdülhamid bölge ile ilişkilerini direkt sağlamak ve bölgedeki Osmanlı tebaasının haklarını gözetmek için bölgeye şebenderler tayin etmeye karar vermiştir.¹⁹ Nitekim Belgrad, Niş ve Vranje şehirlerinde şebenderlikler tesis edilmiştir.²⁰

Öziçe Şebenderliğince kaleme alınan raporda bölge hududu üzerindeki karyelerdeki meskûn ahalinin Sırbistan’a yoğun bir şekilde göç ettiği belirtilmektedir.²¹ Buna göre Osmanlı’nın çeşitli mahallerinden her gün 10 aile halkının Öziçe’ye giderek sokaklarda birkaç saat dolaştıktan sonra aldıkları pasavanlarla Sırbistan’ın çeşitli mahallerine göç etmiştir. Bu yolla göç edenlerin sayısı gittikçe artmış, 1888 yılına gelindiğinde Sırbistan’a hicret edenlerin sayısı 200’den fazla aile olduğu tespit edilmiştir.²² Göçlerin aile fertleriyle birlikte gerçekleştirilmesini göçmenlerin bir daha geri dönmeme arzusunda oldukları şeklinde yorumlamak mümkündür.

Göçmenlerin Osmanlı Devleti’nden Kaçış Sebepleri

Göçlerin arka planını oluşturan nedenler araştırmacılar tarafından “*ekonomik, daha iyi eğitim alabilmek, dinsel veya politik baskılar*” başta olmak üzere farklı şekillerde yorumlanmıştır.²³ Tabii ki her göçün ardında yatan mutlaka geçerli bir sebep vardır; insanoğlu için doğup büyüdüğü memleketi ve anılarını arkada bırakarak yabancı olduğu bir bölgeye yerleşmek kolay olmayacaktır. Bu nedenle, bu alandaki çalışmalar ve arşiv belgeleri göz önünde tutularak Osmanlı Devleti’nden dışarı yapılan ilk göçlerin temelini ekonomik sebeplerin oluşturduğu söylenebilir; bunun en güçlü kanıtı ise göçmenlerin bir süre sonra memleketlerine geri dönme arzusu içinde olmalarıdır. Dönüşler kimi zaman göçmenler tarafından kimi zamanda devlet tarafından arzulanmıştır. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti’nin özellikle mevsimlik işçi olarak nitelendirilen grupların iş bitiminde

¹⁷ BOA, *Bab-ı Asaî Evrak Odası [BEO]*, 3250/243703.

¹⁸ Memet Yetişgin, Ömer Fatih Başkan, “Osmanlı-Sırp İlişkileri: Selanik Limanı Üzerinden Sırbistan’a Patlayıcı Madde Sevkiyatı (1908-1909)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 124, S. 245, Mart-Nisan 2020, ss.372-373; Mehmet Hacısalihoğlu, “Sırbistan”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, ss.122-123.

¹⁹ Zeynep Bostan, *Modern Osmanlı Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2019, s.204.

²⁰ Tuğrul Arık, “Sırbistan’daki Niş ve Vranje Şebenderlerinin 1908-1311 Dönemi Ticaret Raporları”, *IV. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES)*, Eylül 2021, s.11.

²¹ BOA, *HR.TO*, 22/37.

²² BOA, *HR.TO*, 21/24.

²³ Ahmet Akter, “Ermenilerin Amerika’ya Göç Etme Nedenleri”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 23-24, 2016, s.143.

memleketlerine geri dönüşlerini teşvik edici girişimlerde bulunmasıdır. Nitekim Buenos Aires'e bir yıl önce giden 3.000 Osmanlı amelesinin hasat mevsimi sonunda memleketlerine geri gönderilmesi yönünde talimat verilmiştir.²⁴ Amelelerin memleketlerine dönüşlerinde ise vapur ücretlerinin ucuzlatılmasını ve amelelere iyi muamelede bulunulması için Buenos Aires Başşehbenderliği tarafından vapur kumpanyalarına tebligatta bulunulmuştur.²⁵ Ayrıca ekonomisi tarıma dayalı bir devletin vatandaşı yine tarımda çalışmak için yurtdışına göç etmesi trajikomik bir olay olarak görülebilir. Ancak bunun arkasında göç edenlerin yaşadıkları bölgedeki arazilerin tarıma elverişli olmaması, Osmanlı tarım sistemindeki bozulmalar, göç ettiği bölgede daha fazla para kazanma olanağına sahip olması gibi birçok sebebin olduğu unutulmamalıdır. Bütün bunlara ek olarak bir de bu dönemde yaşanan hava olayları insanları göç etmeye itmiştir. Nitekim 1890 yılında Erzurum, Van, Bitlis ve Gümüşhane'de yaşanan kuraklık nedeniyle bölge halkının bir kısmı Osmanlı dâhilindeki bölgelere, bir kısmının ise Amerika'ya göç ettiği bilinmektedir.²⁶

Göçlerin ağırlıklı ekonomik nedenli olduğunu gösteren durumlardan biri de dilenmek maksadıyla göç eden ve daha sonra mahalli şehbenderliklere müracaat edenlerin sayısındaki artıştan anlaşılmaktadır. Osmanlı topraklarında dilencilik yapmanın birtakım şartları olmakla birlikte her isteyen dilencilik yapamadığı bilinmektedir. Dilencilik yapabilmek için kişinin bakacak kimsesinin olmaması, bir işte çalışamayacak kadar engeli ve gerçekten yardıma muhtaç olması gerekmektedir.²⁷ Bu şartları sağlamayan veya daha çok gelir elde etmek isteyen kişilerin adeta mevsimlik işçi gibi geri dönmek üzere yabancı ülkelere göç etmiş olmaları muhtemeldir. Bu amaçla İspanya'nın yanı sıra Amerika'ya özellikle Cebel-i Lübnan ahalisinden göçlerin çoğaldığı görülmektedir. Osmanlı ise İspanya'ya gidenlere pasaport verilmeyerek bu amaçla yurtdışına çıkışların önüne geçmek istemiştir.²⁸ Fakat alınan önlemler yetmeyince Barcelona Şehbenderliğince göçleri tamamen ortadan kaldırmak için pasaportsuz gemiye binişlerin engellenmesine karar verilmiştir.²⁹

Dikkat çeken diğer bir hususta Ermelerin yoğunlukla Amerika'ya göç etmeleridir. Bu göçler 1890'lı yıllara geldiğinde ivme kazanmıştır.³⁰ Kimi araştırmalarda Amerika'ya yapılan ilk göçlerde misyonerlerin etkisi olduğu ileri sürülse de kimi araştırmalarda da misyonerlerin böyle bir endişe içinde olmadığını ve bunun Ermeniler üzerinde kısmi bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir.³¹ İlk dönemler için bu durum doğru olmakla birlikte artan göç hareketlerinde, yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında açtığı okul veya ibadethane gibi misyonerlik

²⁴ BOA, *Hariciye Nezareti İdare [HR.İD]*, 15/67.

²⁵ BOA, *HR.İD*, 15/69.

²⁶ Hilmi Bayraktar, "XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni Terkinde Yerli ve Yabancı Basının Etkisi Üzerine Düşünceler", 19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaştırma-Kırgınlık-Ayılık-Yeni Arayışlar, ed. Fatih M. Sancaktar vd., *Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, C. 1, Türk Ocakları İstanbul Şubesi, İstanbul 2015, s.505.

²⁷ Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Başkent'inde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, Mart 2006, ss.83-84.

²⁸ BAO, *Dahiliye- Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, 1526/118.

²⁹ BAO, *DH.MKT*, 1601/57, s.1.

³⁰ Hazal Özdemir, "Osmanlı Ermenilerinin Göçünün Fotoğrafını Çekmek: Terk-i Tâbiyet ve Pasaport Politikaları", *Toplumsal Tarih*, C. 304, Nisan 2019, s.82.

³¹ Sinan Dinçer, "İlk Gurbetçiler: Harput'tan ABD'ye Emek Göçü (1850-1914)", *Geçmişten Geleceği Harput Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, Elâzığ 2013, s.309.

faaliyetleri yürüttüğü kurumların etkisi olduğu söylenebilir.³² Zira 19. yüzyılda yabancı ülkelere çalıştırmak için işçi toplayan bazı simsarların yabancı ülke konsolosları tarafından desteklendiği de bilinmektedir.³³

Başta ekonomik alanda olmak üzere birçok nedenden kaynaklanan tahammülsüzlükler insanları göç etmeye iterken yabancı devletlerin teşvikleri ise göçü çekici kılmıştır. Özellikle Güney Amerika tarımda çalışacak işçi ihtiyacını, Latin Amerika ise köleliğin kalkmasıyla ortaya çıkan insan gücü ihtiyacını dışarıdan göç alarak karşılamak istemiştir.³⁴ Bu ülkeler ise ihtiyaçlarını daha çok Gayrimüslim unsurlar üzerinden karşılamaya çalışmıştır. Bunun sebebi ise kendi topraklarında kendi kültürüne Gayrimüslimlerin daha kolay entegra olabileceklerine dair düşüncedir. Bu nedenle Avrupa, Osmanlı topraklarında daha çok Hristiyan inancına mensup beyaz ırk arasından nitelikli işçileri dış göçe teşvik etmiştir.³⁵ Fakat yenedünya ülkelerinin ihtiyaç duyduğu işçi gücünü sadece Gayrimüslimler üzerinde karşılaması yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, İslam muhacirleri üzerinden de bu ihtiyacı karşılamak istemişlerdir. Ancak İslam muhacirleri üzerinden böyle bir faaliyet yürütülmesinin milliyet ve din çatışmalarına yol açmasından endişe edilmiştir. Hatta İslam muhacirlerinin bölgeye getirilmesine dair düşünceler Amerika'da çıkartılan “Washington Post” adlı gazetede tartışma konusu olmuştur. Söz konusu gazetenin müdürü Mösyö Aleksandrob? yazısında, Güney Amerika'ya getirilecek İslam muhacirlerinin servet edinecekleri malum olmakla birlikte Amerika politikasına hizmet ve Amerika âdetini kabul edip etmedikleri aşikâr olmayarak İslam muhacirlerinin “din-i hakikiye” kabule sevk etmek için tedbirlerin alınmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu tedbirlere göre Güney Amerika'ya Müslüman göçmen getirmek mümkün olsa bile bu düşünceyi hayata geçirirken başlangıçta yalnız birkaç göçmenle işe başlanılmalı, denemenin sonucunda başarı elde edildikten sonra büyük miktarda göçmen getirilmelidir. Son tahlilde gazete haberine göre Müslüman göçü Amerika'da cins/millet ve mezhep/din ayrımcılığına sebep olabileceğinden bu göçün şu anda uygun olamayacağıdır.³⁶

Osmanlı Devleti başlangıçta Gayrimüslim unsurlardan göç verirken 1900'lü yılların başlarında Müslüman unsurlardan da göç vermeye başlamıştır.³⁷ Bu göçler çoğunlukla yasa dışı yollardan gerçekleştirilmiştir. Örneğin, birçok kişinin 10 kuruşluk Osmanlı pasavanyıyla³⁸ Yunanistan'a amele sıfatıyla giden işçi gibi Amerika'ya kaçtığı bilinmektedir. Bu kaçışların gün geçtikçe artması Yunanistan hükümetinin bile dikkatini çekmiştir. İncelemeler sonucunda bu gruptaki göçmenlerin Gayrimüslim ve Müslüman Osmanlı tebaasından olduğu

³² Tuncer, Zengin, *a.g.m.*, s.307-308.

³³ Kılıç, *adi geçen eser (a.g.e.)*, s.37.

³⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s.36-37; Tuncer, Zengin, *a.g.m.*, s.307.

³⁵ Bayraktar, *a.g.m.*, s.509.

³⁶ BOA, *Yıldız Hariciye Nezareti Maruzâtı [Y.PRK.HR]*, 17/40.

³⁷ Dinçer, “İlk Gurbetçiler”, s.309.

³⁸ Pasaport, kişilerin kimlik bilgilerini içeren ve vatandaşı olduğu ülkeden başka bir ülkeye geçerken kullandığı resmi belgedir. Pasaportlardan daha kısa süreli olanlara ise pasavan denilmektedir. “Muvakkat şehadetnâme” veya “mürür tezkiresi” olarak da anılan pasavan, sınır bölgesindeki her iki devletin belirlediği kararlara bağlanmıştır. Pasavan, kişilerin ev ile işyeri veya arazi arasındaki sınırı geçerek belli yerlere serbestçe gidebilmeleri için kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Bay, “Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi*, S. 43, 2017, ss.325-326.

anlaşılmalıdır. Müslümanlar arasında ise askerlik vazifesini yapmayan erkek nüfusun olduğu tespit edilmiştir.³⁹ Bu durum ise göç etme nedenlerinden birinin de askerlik hizmetinden kaçmak olduğunu göstermektedir. Nitekim Osmanlı Devleti göçlerin yoğunlaştığı 19. yüzyıl son çeyreğinde Amerika'da ikamet eden tebaasının durumu hakkında bölgedeki şebkenderlerden rapor istemiştir. Bu rapor Amerika'ya firar eden veya çalışmak amacıyla giden Müslümanların isimleri, buldukları mevki ve hizmetlerine dair bilgilerden oluşturulacaktır. Söz konusu listenin oluşturulması içinde şebkenderlerin Osmanlı tebaasının ikamet ettiği bölgeleri tek tek dolaşması gerekmektedir. Fakat şebkenderlerce, bölgeleri tek tek dolaşma imkânının olmadığı ve bu nedenle de bazı Müslümanların bilgilerine ulaşmanın mümkün olmayacağını belirtilmiştir. Son tahlilde ulaşılabilen Müslüman tebaadan yola çıkılarak hazırlanan rapora göre Müslümanların Washington'da hiç bulunmadığı; New York, Providence, Worcester, Boston, Chicago, San Francisco'da ikamet ettikleri belirlenmiştir. Göçmenlerin bir kısmı askerlik hizmetinden kurtulmak, diğer kısmı ise para kazanmak ümidiyle bu bölgelere kaçtıkları kaydedilmiştir.⁴⁰

Osmanlı Devleti Halep, Lübnan, Suriye, Beyrut gibi sadece doğu bölgesinden değil batı topraklarından da göç vermiştir. Örneğin, Korfu Başşebkenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne 4 Mayıs 1907 tarihinde gönderilen tahriratta bir süreden beri İşkodra ve Yanya vilayetlerinde bulunan Müslüman ve Hristiyan Arnavut köylülerinden birçok kişinin çiftçi ve ziraat işlerinde istihdam olunmak üzere Güney Amerika'ya göç ettikleri kaydedilmiştir. Bu göçlerin Şira tersanesindeki Yunan Seyrüsefain Kampanyası'nın Srendoz'daki vekili olan Yunan tebaasından Lapas? isimli kişi tarafından toplanarak gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁴¹

Göçlerin artmasında diğer bir hususta teknoloji alanında yaşanan gelişmelerdir. Teknolojiyle beraber ulaşım araçlarının gelişmesi insanların geçmişe nazaran ülkeler hatta kıtalar arası seyahat etmesini kolaylaştırmıştır. Deniz yolu ile ulaşım imkânının ortaya çıkması özellikle yasadışı yollarla yapılan göçün artmasına sebep olmuştur.⁴² Nitekim bu dönemde Harput ve civar bölgelerden Amerika'ya göç etmek için Liverpool ve Marsilya'ya Müslüman tebaadan birçok kişi firar ettiği bilinmektedir. Bu firarlar Osmanlı Devleti'nin sahillerine gitmek üzere bindikleri vapurlardan inmeyerek gerçekleştirilmiştir.⁴³

Göçmenlerin Karşılaştığı Bazı Zorluklar

Göçle ilgili araştırmalarda genellikle göç alan bölgede yaşayan halkın üzerinde yarattığı olumsuzluklardan bahsedilirken göçmenlerin ruhsal veya bedensel rahatsızlıkları üzerinde pek durulmamıştır. Oysaki özellikle gönülsüz/zorunlu olarak yapılan göçlerin kişiler üzerinde başta psikolojik olmak üzere bedensel rahatsızlıklara yakalanma oranları oldukça yüksektir. Zira göçmenlerin yabancı topraklarda azınlıkta olmaları toplumsal hayattan kopuk

³⁹ BOA, *Dahiliye Nezareti Muamelat [DH.TMIK.M]*, 242/41, s.3.

⁴⁰ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi [HR.SYS]*, 54/1, s.15-16.

⁴¹ BOA, *DH.TMIK.M*, 242/41, s.7.

⁴² Yüksel Koçak, Elvan Terzi, "Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri", *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, 2012, s.176.

⁴³ BOA, *Dahiliye Islahat [DH.TMIK.S]*, 60/18.

yaşamalarına neden olmuştur. Bu durum ise bireyler üzerinde sosyal ve psikolojik stres yaratmıştır.⁴⁴

Göçmenlerin karşılaştığı ilk problem göç ederken yolculuk koşullarının ne derece sağlıklı olduğuyla ilgilidir. Genelde illegal yollarla ve sağlık koşullarının uygun olmadığı kalabalık ortamlarda gerçekleşen yolculuklar göçmenlerin bağışıklık sisteminde bozulmalara, bulaşıcı mantar veya virüs yoluyla ağır enfeksiyon hastalıkları kapmalarına sebep olmaktadır. Nitekim 1 Aralık 1913 tarihinde Buenos Aires Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahrirata göre merkezi Trieste'de bulunan Ostero Amerikan Kumpanyası'nın Ojenya vapurunda seyahat eden birçok Osmanlı muhacirinin beyin iltihabından hayatını kaybettiği bilinmektedir. Muhacirlerin isimleri üzerinden yola çıkılarak bunların Şam ve Beyrut ahalisinden oldukları tahmin edilmiştir.⁴⁵

Göç sırasından ortaya çıkan zorlukların yanı sıra göçmenlerin diğer problemi ise göç edilen bölgedeki hayatın olağan akışına entegre olmakta yaşanan zorluklardır. Zira insanoğlu için, ait olduğu toprakları terk ederek diline, örf ve adetlerine yabancı olduğu bölgeye göç etmek kolay değildir. Özellikle göç edilen bölgenin dilini bilmeyen muhacirler, başta resmi işlemleri yürütmekte ve sivil hayatta ihtiyaçlarını karşılamakta çeşitli zorluklarla karşılaşacaklardır. Bu bağlamda azınlık durumundaki Osmanlı tebaasının haklarını korumak ve resmi işlemlerini daha kolay yürütmekte şehbenderlere büyük görevler düşmektedir. Nitekim Arjantin'e hicret eden Osmanlı tebaasından bazıları bölgenin âdetini ve yerel dilini bilmediği için vurguncular tarafından kandırılmıştır.⁴⁶ Bunun üzerine Buenos Aires Başşehbenderliği bir ihtarname yayınlamaya Arjantin'e gelen Osmanlı muhacirlerinin zarar ve ziyana uğramalarını engellemeye çalışmıştır. Bu ihtarname ise Arapça, Türkçe ve Fransızca dillerinde tabettirilerek vapurlara ve acentehanelerine asılacaktır.⁴⁷

Dış Göçe Karşı Alınan Tedbirler

Gittikçe büyüyen dış göç dalgası karşısında Osmanlı Devleti birtakım önlemlerle göçü kontrol altına almak istemiştir. Bunun için devlet, öncelikle hangi bölgeden yoğun göç verdiğini tespit etmelidir.⁴⁸ Zira göçlerin önüne geçmek için terk edilen bölgelerin toplumsal, ekonomik, coğrafi yapısı ve göçlerin hangi yollarla gerçekleştirildiğinin araştırılması gerekmektedir. Ancak bu alanda atılan adımlarda devletin başarıya ulaştığını söylemek mümkün görülmemektedir.

Dış göçü kontrol altına almak adına atılan önemli adımlardan biri göçmenlerin memleketlerine geri dönüşlerini kolaylaştırmak olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti, Amerika'ya göç eden tebaadan zor durumda olup dönmek isteyenlerin yol masrafları devlet tarafından karşılanacağını bildirilmiştir. Bu karar muhtemelen göç eden nüfusun memleketlerine dönüşlerini teşvik etmek için verilmiş, ancak bu girişime rağmen göçmenler

⁴⁴ Tuzcu, Bademli, *a.g.m.*, s.59.

⁴⁵ BOA, *HR.İD*, 15/61, s.3.

⁴⁶ BOA, *HR.İD*, 15/52.

⁴⁷ BOA, *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi [DH.MUİ]*, 163/75.

⁴⁸ BOA, *HR.İD*, 15/58.

tarafından geri dönüş yolunda bir talebin olmadığı görülmüştür.⁴⁹ Atılan bu adımın beklentileri karşılamadığı gibi Osmanlı Devleti ilerleyen zamanlarda verdiği bu karara sıcak bakmayacaktır. Zira ekonomik alanda sıkıntılar yaşayan Osmanlı'nın yeni bir gider kalemi oluşturmaktan kaçınması gerekmektedir. Nitekim Amerika'ya firar eden Lübnanlıların orada perişan olup geri dönmek için şehbenderliklere müracaatlarında yol masrafları hazineye yük olacağından ticaret ve şahsi işleri için gitmek isteyenler dışarıda tutularak bu gibi firarların önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁵⁰

Osmanlı dış göç kontrolünü sağlayabilmek adına pasaport uygulamalarında daha dikkatli davranmaya başlamıştır. Özellikle, Osmanlı sahillerinden gemilere binerek yasa dışı yollarla yurt dışına kaçışların önüne geçmek için bu sahillere gideceklerin de pasaport kontrolünden geçirilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti, çağdaş usullere uygun olarak yurda giriş veya çıkış yapanlar için pasaport uygulamasını 14 Şubat 1861 tarihinde yürürlüğe koymuştur.⁵¹ Sultan II. Abdülhamid döneminde pasaport verilme usulleri sıkı bir denetim altına alınmış, maddeleri daha ayrıntılı olmak üzere 21 Şubat 1884 ve 6 Aralık 1894 tarihlerinde Pasaport Nizamnâmeleri oluşturulmuştur. Fakat üç nizamnâmede içerik açısından birbirlerinden farklı olmamıştır.⁵²

Diğer bir hususta göç edip geri memleketine dönen azınlıkların Osmanlı yönetime karşı gruplaşmasını engellemektir. Osmanlı Devleti, 1869'da çıkarılan kanun ile devletten izinsiz olarak tabiiyet değiştirmeyi yasaklamıştır. Bunun temelinde yatan sebep ise yabancı uyruklu olan vatandaşların Osmanlı topraklarında birtakım imtiyazlar kazanmasıdır. Amerika ile 1830 yılında imzalanan antlaşmaya göre Amerikan vatandaşlarının Osmanlı topraklarında yargılanması ve tutuklanması engellenmiştir.⁵³ Yargılanma engeli ise Osmanlı Devleti'nin toplumsal huzuru ve düzeni bozacak girişimlerde bulunanlar üzerindeki kontrol mekanizmasını oldukça zayıflatmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti sadece Amerika'ya değil Rusya'nın çeşitli bölgelerine de göç vermiştir. Amerika'ya ve Rusya'ya göç eden tebaanın ise çoğunlukla Ermeni milletinden olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Bu bağlamda bağımsızlık düşüncesiyle yapılacak hareketleri önlemek isteyen Osmanlı Devleti özellikle Rusya ve Amerika'dan geri dönen Ermeniler üzerinde sıkı bir denetim oluşturmuştur. Hatta şehbenderliklere, İstanbul ve çeşitli vilayetlerden pasaportla yabancı memleketlere gidip geri dönmek isteyen Ermenilerden Amerika ve Rusya'ya gitmedikleri ve fesatçılarla iş birliği yapmadıkları bilinenlerin girişlerine izin verilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁵⁵

⁴⁹ BAO, *DH.MKT*, 130/7.

⁵⁰ BAO, *HR.İD*, 15/12, s.3.

⁵¹ Daha önceleri Osmanlı topraklarında seyahat edebilmek için mürur tezkiresi kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006.

⁵² Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, Mayıs 2003, s. 117; Ahmet Yüksel, "II. Abdülhamid Döneminde Bilimsel, Kültürel ve Turistik Amaçlarla Osmanlı Ülkesine Gelen Almanlar", *The Journal Of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 5, s.415.

⁵³ Sinan Dinçer, "Ya Sev Ya Terket'in Ermenicesi: Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet ve Sınır Dışı Uygulamalarından Bir Fasl", *Sınır ve Sınırdışı*, İstanbul 2014, s.326-327.

⁵⁴ BAO, *Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti [HR.SFR.1]*, 108/22.

⁵⁵ BAO, *DH.TMIK.M*, 254/41.

Pasaportsuz olarak firar eden Ermenilerin ise geri dönüşleri kabul edilmemiştir. Geri dönüşleri kabul görülecek kişilerden ise hüsnü ahlak sahibi olduğu hakkında üç kıta belge ve kefillik belgesi ibraz etmeleri istenilmiştir. Bu belgeleri şebbenderliklere sunanlara pasaport verilecektir. Ayrıca Rusya tebaasından başka Rusya’da bulunan Ermenilerinde Osmanlı topraklarına girişleri yasaklanmıştır. Bu sebeple yabancı topraklarda bulunan Ermenilerden bazılarının tabiiyet değiştirerek veya sahte pasaport ile Osmanlı topraklarına girme teşebbüslerine karşın emin olmadıkça pasaportlarının vize edilmemesine karar verilmiştir.⁵⁶ Ancak hüsnü ahlak sahibi olmalarının yanında hala tabiiyetini muhafaza eden Ermenilerin serbestçe kendi memleketlerine geri dönüşlerine izin verilmiştir.⁵⁷

Terk-i tabiiyet şartıyla Osmanlı topraklarını terk edenler ise bir daha geri dönemedikleri gibi Osmanlı topraklarında bulunan mülkleri üzerindeki haklarını kaybedeceklerdir.⁵⁸ Nitekim Mamurat’ül-azi’de bulunan bazı Ermeniler Amerika’ya tabiiyetini terk ederek gitmiş veya firar ettiği için tabiiyetleri Osmanlı Devleti tarafından düşürülmüştür. Amerika’ya giden bu göçmenler memleketlerinde bulunan taşınmazlarını satmak istemiştir. Satış işlemleri için göçmenler memleketlerinde bulunan birkaç kişiye Boston Başşebbenderliğince vekâletname vermişlerdir. Ancak Hariciye Nezareti’nce, göçmenlerin Osmanlı tabiiyetinden çıkmaları nedeniyle vekâletnameleri geçersiz sayılmış ve bu tür durumlarda vekâlet verilmemesi için şebbenderlik uyarılmıştır.⁵⁹

Osmanlı Devleti, 4 Şubat 1908 tarihli tahriratında Osmanlı tabiiyetinden ve Diyarbakır Ermeni cemaatinden olup Amerika’ya firar edenlerin geri dönüşleri için belirli bir süre tanımıştır. Ancak bu süre zarfında dönmeyen veya şebbenderliklere müracaat etmeyenlerin tabiiyetleri düşürülerek emlak ve arazilerine de el konulacağı bildirilmiştir.⁶⁰ Nitekim Erciş kazasındaki emlak ve arazisini terk ederek Rusya’ya gitmiş olan 1200 hane Ermeni’nin memleketine geri dönerek Kürtlere verilen arazilerinin kendilerine geri verilmesi için talepte bulunduğu bilinmektedir.⁶¹

Osmanlı Devleti sefaretler ve şebbenderlikler vasıtasıyla aldığı birtakım önlemlere rağmen dış göçün önüne geçememiştir. Ancak yabancı memleketlere ikamet eden ve hala devletin tabiiyetinde olan kişiler şebbenderler aracılığı ile hal ve hareketleri gözetim altında tutulmuştur.⁶²

Dış Göçün Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri

Göç hareketi, veren veya alan devletler için karşılıklı olarak ekonomik veya sosyal açıdan bir takım olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Her iki devlet için ise ortak sorun demografik olmakla birlikte bir taraf için nüfus azalmasına, diğer taraf için ise nüfus yoğunluğuna neden olmuştur.⁶³ Çalışmanın amacı doğrultusunda konuya göç alan devletler

⁵⁶ BAO, *DH.TMIK.M*, 259/54.

⁵⁷ BAO, *Yıldız Husisi Maruzat [Y.A.HUS]*, 337/137.

⁵⁸ Özdemir, *a.g.m.*, s.84.

⁵⁹ BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH]*, 358/50.

⁶⁰ BOA, *DH.TMIK.M*, 262/1.

⁶¹ BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*, 123/11.

⁶² BOA, *BEO*, 880/65953.

⁶³ Güreşçi, *a.g.m.*, s.1062.

açısından bakılmamıştır. Şehbender raporları bağlamında Osmanlı Devleti'nin dış göç vermesiyle ilgili yaşadığı olumlu veya olumsuz bazı durumlar ele alınmıştır.

Osmanlı açısından dış göç daha çok nüfus eksikliğinden kaynaklanan sorunları doğurmuştur. Nitekim 1911 yılının ilk altı ayında Osmanlı Devleti'nden Arjantin'e göç eden Osmanlı tebaasının ırk, mezhep, cinsiyet ve mesleklerini gösteren belge durumu özetler niteliktedir. Belgede altı aylık süre zarfında Arjantin'e toplamda 5213 kişinin göç ettiği ve bunlardan 2249'unun Türk, 2896'sının Suriyeli olduğu belirtilmektedir. Göçmenlerin içinde hiçbir sıfatı bulunmayan erkek sayısı 509 iken kadın sayısı 88'dir. Yani göçmenlerin çoğunluğu Osmanlı'nın meslek sahibi olan nitelikli nüfusu içerisinde yer almaktadır.⁶⁴ Bu sorun özellikle Beyrut, Suriye, Halep, Cebel-i Lübnan, Kudüs ve komşu bölgelerde yaşanmaktadır. Söz edilen bölgelerde bir hayli kişi Cebel-i Lübnanlı diye Beyrut Nüfus İdaresi'nden mürur tezkiresi alarak Mısır'a ve Amerika'ya kaçma imkânı bulmuştur. Yaşanan bu yoğun göçler Osmanlı Devleti'nde asker ve tarımda çalışacak işçi nüfusunu oldukça azaltmıştır.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin nitelikli nüfustan göç vermesi tarım alanlarının boş kalması sebep olmuştur. Zira bu durum, ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti'nde hem üretimin hem de toplanan verginin azalmasına yol açmıştır.⁶⁶ Zaten Tanzimat Dönemi'nde endüstri ve zirai alandaki teknolojik gelişmelerle bu alanlarda çalışacak nitelikli nüfusu kendi içinde barındıramayan Osmanlı Devleti bu ihtiyacı dışardan karşılamak zorunda kalacaktır.⁶⁷ Zira yoğun dış göç veren Osmanlı Devleti için nitelikli nüfusu bünyesinde barındırmak oldukça zorlaşmıştır.

Üretim dışında devlet hazinesini zora sokacak bir başka hususta vergi gibi gelir kalemlerinden edinilen kazancın azalmasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti pasaport uygulamasıyla bir taraftan dış göçü engelleyerek nüfus yapısını korumaya çalışmış bir taraftan da devlet ekonomisinin daha fazla zarar görmesini engellemek istemiştir. Sonuçta kayıt dışı yapılan giriş ve çıkışlar yüzünden devlet, pasaport uygulaması karşılığında alınan ücretten mahrum kalmıştır. Bu da devlet gelirlerinin azalmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁸ Ayrıca yoğun göç alan veya veren devletler ilerleyen süreçlerde güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalacaklardır. Zira 20. yüzyılda artan her milletin kendi devletini kurma arzusuna karşın Osmanlı Devleti yoğun göçler üzerinde fazla mesai harcamak zorunda kalmıştır.

Dış göç, Osmanlı Devleti açısından olumsuz sonuçları ağır basarken diğer taraftan da özellikle devlet ekonomisi açısından bir takım olumlu sonuçlar doğurmuştur. Zira şehbenderler bir taraftan bölgedeki Osmanlı tebaasının haklarını himaye ederken diğer taraftan ise dolaylı yollardan devletine maddeten hizmet etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri de Arjantin Başşehbenderi Emin Arslan'ın faaliyetleridir. Başşehbender

⁶⁴ BOA, *HR.TO*, 593/47.

⁶⁵ BOA, *BEO*, 3115/233601, s.2.

⁶⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s.62.

⁶⁷ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, ss.733-734.

⁶⁸ BAO, *DH.MKT*, 2752/19.

Osmanlı tebaasını, sermaye biriktirerek memleketlerine dönebilmeleri için daha iyi şartlara sahip işlerde çalışması yönünde teşvik etmiştir. Bunun için ise kişileri ziraata yönlendirmiştir. Emin Arslan böylece “*Arjantin parasının ve ziraat alanındaki yeni usullerin*” Osmanlı memleketine getirmeyi sağlayacaktır.⁶⁹ Zira Osmanlı Devleti sınırlarına döviz girişini sağlaması açısından göçmenler önemli bir araç olarak görülmektedir. Nitekim Arjantin’e göç eden Osmanlı tebaasının senelik kazancından ne kadarını Osmanlı memleketlerine gönderdiğine dair bölgedeki bankalar üzerinden tahkikat yapılmıştır. Buenos Aires Başşehbenderliği’ne bildirilen rakama göre, Arjantin’in en zengin bankası olan Bank Nasyonal Arjantin Bankası’yla 11.800.000 Pezo, diğer bankalar üzerinden ise toplamda 23.000.000 kuruş gönderilmiştir.⁷⁰

SONUÇ

Güzel umutlarla yeni başlangıçlar yapmak için gerçekleştirilen her göç hayal edildiği gibi sonuçlanmamaktadır. Daha iyi şartlarda yaşamlarını devam ettirmek isteyen Osmanlı vatandaşlarının bir kısmı kalıcı olmak üzere göç ederken bir kısmı gittiği bölgede daha fazla sefillik çekerek kendi memleketine dönmek zorunda kalmıştır.

İnsanlar yeni iş imkânları bulmak, daha fazla para kazanmak, askerlik hizmetinden kaçmak, yurtdışı eğitimi almak, etnik çatışmalardan uzaklaşmak gibi birçok nedenle yabancı olduğu topraklara gönüllü veya gönülsüz göç etmek durumunda kalmıştır. Diğer taraftan ise Amerikan’ın Osmanlı toprakları üzerinde yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri, yabancı ülkelerinde daha fazla iş imkânının olması ve Brezilya gibi ülkelere girişlerde yasaların esnek tutulması insanları göçe teşvik etmiştir. Özellikle yenedünya ülkeleri, ihtiyaç duyduğu işçi gücünü bu göçlerle karşılamaya çalışmıştır. Ayrıca ulaşım imkânlarının gelişim göstermesi de dış göçü hızlandırmıştır. Nitekim sıralanan sebeplerle Osmanlı tebaasından birçok kişinin başta Amerika olmak üzere Rusya ve Sırbistan’a göç etmiştir.

Osmanlı Devleti başlangıçta Gayrimüslimlerden göç verirken ilerleyen süreçte bu göçlere Müslümanlarda katılmıştır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan bu göçlerin yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşması Osmanlı Devleti’nde yeni sıkıntılar doğurmuştur. Bu sıkıntılardan biri de nitelikli nüfus yapısındaki bozulmalardır. Nitekim Buenos Aires Şehbenderliği tarafından 10 Ekim 1911 tarihinde kaleme alınan tahrirata göre, 1911 yılının ilk altı ayında Arjantin’e göç eden 5213 Osmanlı tebaasının yaklaşık %88,5’i nitelikli nüfusun içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu göçmenlerin çoğunlukla erkek olması nedeniyle ilerleyen süreçlerde ordunun asker ihtiyacını karşılamakta zorlanması muhtemeldir. Zira bazı şehbender yazışmalarından göçmenler arasında askerlik hizmetini yapmamış erkeklerin bulunduğu bilinmektedir.

Osmanlı göçlerle kaybettiği nüfusunu geri kazanmak için göçmenlerin geri dönüşleri için teşvik edici girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri de muhacirlerin memleketlere dönüş masraflarının devlet tarafından karşılanmasıdır. Ancak Osmanlı Devleti bu girişimden

⁶⁹ Âdem Kara, “7 Numaralı Ticaret Layihasına Göre Osmanlı Devleti-Arjantin Ticari İlişkileri ve Arjantin’de Bulunan Osmanlı Nüfusu”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 14, Mayıs 2007, s. 113.

⁷⁰ BOA, *HR.İD*, 15/72.

istediği sonucu alamadığı gibi bir süre sonra muhacirlerin yol masraflarını karşılama fikrine de sıcak bakmamıştır. Zira bu Osmanlı maliyesi için yeni bir gider kapısı oluşturacaktır.

Kontrolsüz dış göçlere karşı alınan diğer bir tedbirse pasaport uygulamasıdır. Zira Osmanlı sahillerinden sahte pasaportlarla yabancı ülkelere kaçmak göçmenlerin sıklıkla başvurduğu göç etme yollarındandır. Bu uygulama ile Osmanlı Devleti bir taraftan göçü kontrol altında tutarken diğer taraftan da pasaport üzerinden elde ettiği gelirden mahrum kalmamaya çalışmıştır.

Pasaport kontrolleri özellikle Amerika ve Rusya'ya göç edip geri dönmek isteyen muhacirler arasında sıkı tutulmuştur. Bunun temel sebebi ise Batı kaynaklı ortaya çıkan "her millet bir devlet" sloganının yarattığı ulus-devlet anlayışıdır. Zira ayrılıkçı fikirlerle veya yurtdışında bu fikirlere hizmet eden gruplarla iş birliği içerisinde girerek geri dönmek isteyen göçmenlerin bu fikirleri Osmanlı memleketlerinde yayma tehlikesi bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Amerika ve Rusya'da bulunduğu halde Osmanlı tabiiyetinden çıkmayan, hüsnü ahlak sahibi ve ayrılıkçı fikirlerle temasa geçmeyen göçmenlere pasaport verilmesini kabul ederek geri dönmelerine izin vermiştir. Atılan bütün adımlara rağmen Osmanlı topraklarından dışarıya göçün önüne geçilemeyince göçmenlerin hal ve hareketleri şehbenderlikler eliyle gözlem altında tutulmuştur. Bunun nedeni ise muhtemelen göçmenlerin memleketleriyle bir ilişki içerisinde olup olmadığını ve bunun ne tür bir ilişki olduğunu anlamaktır.

Dış göç vermek kimi zaman devletler için olumlu sonuçlar da doğurmuştur. Bunlardan biri göçmen vasıtasıyla ülke piyasasına döviz girişinin sağlanmasıdır. Diğerleri ise yabancı ülkelerde çalışan göçmenlerin modern ziraat usullerini öğrenerek bu bilgileri kendi ülkesine taşımasıdır. İkisi de devlet ekonomisi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir.

Göçün olumsuz sonuçları sadece devletler açısından değil bireyler açısından da ele alınması gerekmektedir. Zira insanların göç etme sürecinde yaşadıkları göz ardı edilemeyecek sorunlardır. Özellikle muhacirlerin sağlıksız koşullarda göç etmesi insan hayatını tehlikeye sokan viral enfeksiyonları ortaya çıkarmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nden yurtdışına kaçan çoğu göçmenin seyahat sırasında beyin iltihabından hayatını kaybettiği bilinmektedir.

Göçmenlerin yaşadığı olumsuzluklardan bir diğeri de göç ettiği ülkenin diline ve kültürüne yabancı olmasıdır. Özellikle dil bilmemeleri bazı göçmenlerin mahalli halk tarafından dolandırılmasına neden olmuştur. Şehbenderler vasıtasıyla göçmenleri korumaya yönelik birtakım önlemler alınsa da bu tip olayların önüne geçilemediği görülmüştür.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.TMIK.M. (*Dâhiliye Nezareti Muamelat*) 242/41; 254/41; 259/54; 262/1.

DH.TMIK.S. (*Dâhiliye Nezareti Islahat*) 60/18.

DH.MKT. (*Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi*) 2752/19; 1526/118; 1601/57; 130/7.

DH.MUI. (*Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi*) 163/75.

HR.TO. (*Hariciye Nezareti Tercüme Odası*) 22/37; 21/24; 116/105; 593/47.

HR.İD. (*Hariciye Nezareti İdare*) 15/12; 15/61; 15/52; 15/58; 15/67; 15/69; 15/72.

HR.SFR.1. (*Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti*) 108/22.

HR.SYS. (*Hariciye Nezareti Siyasi*) 54/1.

HR.TH. (*Hariciye Nezareti Tahrirat*) 358/50.

MV. (*Meclis-i Vükela Mazbataları*) 123/11.

Y.A.HUS. (*Yıldız Hususi Maruzat*) 337/137.

Y.PRK.HR. (*Yıldız Hariciye Nezareti Maruzâtı*) 17/40.

BEO. (*Bab-ı Ali Evrak Odası*) 3115/233601; 880/65953; 3250/243703.

Telif Eserler

AKPINAR, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E., Sivas 2001.

AKTER, Ahmet, "Ermenilerin Amerika'ya Göç Etme Nedenleri", *Ermeni Araştırmaları*, S. 23-24, 2016, ss.141-156.

ARIK, Tuğrul, "Sırbistan'daki Niş ve Vranje Şehbenderlerinin 1908-1311 Dönemi Ticaret Raporları", *IV. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu (USVES)*, Eylül 2021, ss.9-60.

AYDEMİR, Salih-ŞAHİN, Mehmet Cem. "Tek Tanrılı Dinlerde Göç Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Göç Teorileri Açısından Bir Analiz". *Journal of Islamic Research*, C. 28, S. 3, 2017, ss.59-371.

BAY, Abdullah, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi*, S. 43, 2017, ss.325-356.

BAYRAKTAR, Hilmi, “XIX. Yüzyılda Ermenilerin Osmanlı Devleti’ni Terkinde Yerli ve Yabancı Basının Etkisi Üzerine Düşünceler”, 19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaştırma-Kırgınlık-Ayılık-Yeni Arayışlar”. *Uluslararası Sempozyum*, ed. Fatih M. Sancaktar vd., Türk Ocakları Şubesi, İstanbul 2015, ss.503-518.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud II”. *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, ss.352-357.

BOSTAN, Zeynep, *Modern Osmanlı Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diploması*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2019.

ÇAĞLAYAN, Savaş, “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, S. 17, Güz 2016, ss.67-91.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Osmanlı Başkent’inde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, Mart 2006, ss.81-104.

DİNÇER, Sinan, “İlk Gurbetçiler: Harput’tan ABD’ye Emek Göçü (1850-1914)”, *Geçmişten Geleceği Harput Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, Elâzığ 2013, ss.307-319.

DİNÇER, Sinan, “Ya Sev Ya Terket’in Ermenicesi: Osmanlı Devleti’nde Tabiiyet ve Sınır Dışı Uygulamalarından Bir Fası”, *Sınır ve Sınırdışı*, Nota Bene Yayınları, İstanbul 2014, ss.322-354.

GENÇ, Hamdi-BOZKURT, İ. Murat. “Osmanlı’dan Brezilya ve Arjantin’e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)”. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 28/1 (2010), ss.71-103.

“Göç”, *Türk Tarih Kurumu Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr/>

GÖR, Emre, “1881 Tarihli Şebenderler Nizamnamesi Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. 2, S. 1, Mayıs 2019, ss.51-69.

GÜREŞÇİ, Ertuğrul, “Ortak ve Farklı Yönleriyle İç ve Dış Göçler”, *Sosyal Araştırmalar, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, ss.1058-1064.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, “Sırbistan”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, ss.121-126.

KARA, Âdem, “7 Numaralı Ticaret Layihasına Göre Osmanlı Devleti-Arjantin Ticari İlişkileri ve Arjantin’de Bulunan Osmanlı Nüfusu”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 14, Mayıs 2007, ss.110-121.

KARPAT, Kemal. “Câliye”. *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, ss.34-38.

KILIÇ, Özcan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nden Latin Amerika’ya Göç Hareketi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

KOÇAK, Yüksel-TERZİ, Elvan, “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, *Kafkasya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, 2012, ss.163-184.

KUTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mürur Tezkiresi”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss.60-61.

ORAL, Belgin Oral- ÇETİNKAYA, Fevziye, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Göç, Tanımı, Nedenleri ve Göç Kuralları”, *Türkiye Klinikleri*, C. 3, S. 1, 2017, ss.1-8.

ÖZDEMİR, Hazal, “Osmanlı Ermenilerinin Göçünün Fotoğrafını Çekmek: Terk-i Tâbiyet ve Pasaport Politikaları”. *Toplumsal Tarih*, C. 304, Nisan 2019, ss.82-90.

QUATAERT, Donald, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıgölu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, ss.729-740.

SAVAŞ, İbrahim, “Konsolos”, *DİA*, C. 26, Ankara 2002, ss.178-180.

SEZER, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, Mayıs 2003, ss.105-124.

TUNCER, Fatih Fuat-Zengin, Metin, “Unutulan Göçmenler El Turcolar: Osmanlı Dönemi Suriye Bölgesinden Latin Amerika’ya Yapılan Göçler ve Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 70, Nisan 2020, ss.304-314.

TUZCU, Ayla-BADEMLİ, Kerime, “Göçün Psikososyal Boyutu”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C. 6, S. 1, 2014, ss.56-66.

YETİŞGİN, Memet-BAŞKAN, Ömer Fatih, “Osmanlı-Sırp İlişkileri: Selanik Limanı Üzerinden Sırbistan’a Patlayıcı Madde Sevkiyatı (1908-1909)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 124, S. 245, Mart-Nisan 2020, ss.371-394.

YÜKSEL, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Bilimsel, Kültürel ve Turistik Amaçlarla Osmanlı Ülkesine Gelen Almanlar”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 5, Ekim 2012, ss.413-433.